

לחיות עם המחלוקת - לא לפחוד מהמפריד

יורם עשת

כמו תינוק שאך זה נולד, מאז הקמתה מצויה מדינת ישראל בעיצומם של תהליכי עיצוב והגדרת זהות. לכאורה, מגילת העצמאות מצויה בקווים כלליים את דמותה של ישראל כמדינה דמוקרטית חילונית, המעניקה שוויון זכויות לכל תושביה, אך ללא חוקה, ועם מבנה דמוגרפי מרובה-תרבותי, שרבות מהן נושאות על גבן מטעני-עבר טראומטיים ומצויות בתחושה מתמדת של קיפוח, מחד גיסא, ואיום קיומי, מאידך גיסא. מדינת ישראל משולה לספינה המיטלטלת בים סוער, ונסחפת לשלל כיוונים על ידי זרמים מנוגדים, כאשר כל זרם מנסה למשוך אותה לכיוונו. חלק מהזרמים מבקשים לעצב את אופי המשטר במדינה: מדינה חילונית? מדינה יהודית? מדינת כל אזרחיה? זרמים אחרים קשורים למתח שבין דת ללאום, וליחסה של המדינה אל הדת בכלל ואל הדת היהודית בפרט. ישנם גם זרמים הקשורים למתח שבין הרשות המחוקקת לרשות השופטת, וזרמים המבקשים להגדיר את מעמדו של הפרט בחברה.

בראשי ימיה, כחלק מתפיסת המדינה כ"קיבוץ גלויות לעם היהודי", הובילה ישראל מהלכים דרמטיים ליצירת כור-היתוך חברתי ותרבותי, השואף לטשטש ואף למחוק את סממני התרבויות המגוונות הרבות שהתכנסו בה מכל קצוות-תבל, לטובת יצירתם של אתוס לאומי ותרבות "צברית", בעלת מאפיינים מערביים ברורים. כחלק ממהלך זה "התבקשו" קבוצות רבות, שאינן שייכות לזרם המרכזי של החברה, לוותר על מורשת עתיקת יומין ועל נכסי תרבות וחברה, ולאמץ את הערכים שניסה הרוב לכפות על המיעוט. כך, בראשית ימי המדינה לא היה ניתן למצוא בתוכניות הלימודים ביטוי לתרבות עדות המזרח (הנציג היחיד לתרבות המזרח בו נתקלתי בלימודי הספרות בבית הספר התיכון היה יהודה הלוי, ובחדרי חדרים לחשו לנו שיש גם משורר תימני בשם שלום שבזי), שלא לדבר על חסרונה הכמעט מוחלט של מוסיקה מזרחית מתוכניות הרדיו.

כחלק מהמהלך ליצירת תרבות ישראלית עוודדה המדינה הצעירה את אזרחיה לעבֵר את שמות המשפחה הגלותיים שלהם, ולבחור שמות עבריים המבטאים את האתוס הלאומי החדש. אני עוד זוכר איך בשנת 1956, יחד עם כל שחקני נבחרת ישראל בכדורגל, הפך נחום סטלמן, "ראש הזהב" האגדי, לנחום פלד, כאשר לקראת משחק כדורגל "גורלי" נגד ברית המועצות, כל השחקנים עיברתו את שמות משפחתם בהנחיה ממשלתית.

לכך יש להוסיף את תפיסת השירות הצבאי כמנגנון ל"סוציאליזציה" (חיברות) של כל עדות ישראל לערכי המדינה הצעירה - דבר שביטויו הבולט ביותר מצוי בתקוות שביטא בן-גוריון כי ביום מן הימים יתמנה רמטכ"ל תימני לצה"ל. מעניין שבאותם ימים נתפסו התימנים כמייצגי עדות המזרח, תוך התעלמות מיושבי המעברות ממרוקו, מלוב ומעיראק, כנראה מפני שהראשונים נתפסו בעיני מנהיגי הזרם המרכזי במדינה כשותפים לדרך (תימנים רבים עלו לארץ כבר בסוף המאה ה-19, התערו במושבות, ופעלו במחתרות טרם הקמת המדינה).

אלא שתהליכי כור-היתוך, כמו אלה שהתחוללו במדינת ישראל מראשיתה, הם תהליכים אכזריים המחייבים את הקבוצות שאינן שייכות לתרבות הקנונית להתפרק במידה רבה מנכסיהן התרבותיים והחברתיים. וכאשר תהליכים אלה אינם מתקיימים מתוך הסכמה גורפת, כמו שקרה כאן, הסיכוי להצלחתם נמוך ביותר. ואכן, כיום, כמעט 70 שנה אחרי הקמת המדינה, מתברר שהשד העדתי והשסע הדתי-חברתי-תרבותי לא נעלמו, וחוסר ההסכמה בקרב חלקי העם בדבר דמותה של

המדינה גדול מתמיד. המחלוקות לווהטות, ובשטח הקטן שבין הים לנהר הירדן עדיין מתקוטטות קבוצות לחץ חברתיות ותרבותיות שונות, עד כי לעיתים נדמה שכל המאמצים האדירים שהשקיעו התנועה הציונית ומדינת ישראל לשם יצירת אחדות ואתוס לאומי ותרבותי הולכים ומתפוררים לנגד עינינו לטובת כיתתיות, פלגנות, וחוסר הסכמה, המגיעים אף לערעור על סמכותה של המדינה וליצירת מערכת נורמות מקבילה, כמו זו הרואה בכתבי הקודש סמכות הגוברת על סמכות המדינה.

וברגעים כאלה, נוכח תחושת איום על יציבות המבנה החברתי, עולות בדרך כלל הקריאות ליצירת אחדות וגיבוש הסכמה על הדרך בה הולכים. הבעיה בקריאות אלה טמונה בכך, שבדרך כלל קל להסכים על קווי היסוד לדמותה של החברה (מי יתנגד לערכים כמו שלום, חופש, שוויון ורווחה לכל? אפילו על הומניזם קל להסכים). אלא שכרגיל, השטן מצוי בפרטים הקטנים, וכאשר מנסים לפרק את קווי היסוד האלה לפרטים של התנהלות מערכתית, נקרעת המסיכה לגזרים, ומתברר שאנחנו, כחברה, רחוקים מהיכולת לגבש הסכמה לאומית.

ביטוי מעניין לכך ניתן למצוא במחקרה של יפעת ביטון-שאשא, שהשווה את תפיסת מושג השלום בקרב בני נוער יהודים-ישראלים ובני נוער פלסטינים, כפונקציה של נרטיב קולקטיבי. במחקר נמצא, כי על אף שהן היהודים והן הפלסטינים הסכימו על שאיפתם ורצונם הכנים לשלום, הרי שבבחניה מעמיקה של תפיסתם את המושג, התברר כי להסכמה-לכאורה ששררה בין שני הצדדים אין כל בסיס, שכן הפלסטינים רואים לנגד עיניהם שלום מדיני (כלומר, הקמת מדינה), ואילו הישראלים רואים לנגד עיניהם שלום בטחוני (כלומר, שלא יהיו מלחמות ושנוכל לאכול חומוס בדמשק). וכך, למרות ההסכמה-לכאורה, כאשר הגיעו הצדדים ל"אופרציונליזציה" של תפיסותיהם לכדי מונחים מעשיים, הם לא הצליחו לגשר על התהום שכעת התברר כי היא פעורה ביניהם.

יותר מכך, מהסמינרים המפגישים יהודים וערבים, הנערכים במסגרות רבות ומגוונות, עולה כי "אפקט ההיכרות" הנוצר במהלך הסמינרים, ומקנה למשתתפים תחושה שאפשר להגיע להסכמה, מתפוגג במהירות, ובמחקרים רבים נמצא כי בתוך כמה חודשים אחרי הסמינר חוזרים הצדדים לעמדות אי-ההסכמה הקוטביות בהן אחזו לפני הסמינר.

רבאח חלבי, בספרו "דיאלוג בין זהויות" (הקיבוץ המאוחד, 2000), מציין כי לא ניתן להגיע להסכמה לפני שכל קבוצה תגבש לעצמה את זהותה.

"אוטופית, היה עדיף לגשר על פני הלאומיות ולשאוף לחברה אנושית, אוניברסלית. לצערנו במציאות זה לא עובד. למרות הקידמה והטכנולוגיה לא נעלמות הקבוצתיות והזהות האתנית והלאומית, ולפעמים הן אף מתחזקות. לכן, במציאות הקיימת, שאיפה שלנו היא לחדד ולעצב את הזהויות כי רק מפגש בין זהויות ברורות ובטוחות בעצמן יכול להוביל למפגש אמיתי, בגובה העיניים, כאופציה לבניית חברה הומאנית וצודקת יותר... רק כאשר הקבוצה הערבית מתחזקת ומשילה מעליה את אבק רגשי הנחיתות והפנמת הדיכוי, רק אז היא גם עוזרת ליהודים להשתחרר מהיותם מדכאים ורק אז מתקיים דיאלוג אמיתי ושוויוני יותר בין הקבוצות" (ע' 13).

בהמשך לתפיסה זו, נראה כי בשלב זה, זהותן של רבות מהקבוצות המתקוטטות על דמותה של המדינה עדיין לא התגבשה כל צורכה, ולכן הן אינן בשלות להגיע להסכמה. בהקשר זה אני גורס, שיצירתה של הסכמה מחייבת את קיומם של שני תנאים מקדימים, שבלעדיהם קטנים סיכויי ההצלחה של המהלך, ובסופו של דבר, נזקו עלול להיות גדול מתועלתו. אם כן, נחוצות הסכמה שמותר לא להסכים, וכן מה שנגזר ממנה: היכולת להכיל מיגוון דעות. שני התנאים משלימים זה את זה, קיימת מידה של חפיפה ביניהם, ומימושם מחייב את מערכת החינוך לנקוט פעילויות חינוכיות רדיקליות. בשורות הבאות ארחיב מעט ביחס לשני תנאים אלה.

הסכמה שלא להסכים

בדרך כלל, נהוג לראות בקיומה של מחלוקת דבר המחייב פתרון ויישוב, ומאמצים רבים נעשים בכיוון זה. אלא שעלינו לקבל ולהבין שלא את כל המחלוקות ניתן ליישב, לפחות לא בפרק זמן נתון, ושליעיתים נדרשות עשרות או מאות שנים עד שהצדדים למחלוקת יגבשו את זהותם, "יתבגרו" ו"יבשילו" לקבלת ההכרעות הנדרשות לשם יישובן המוצלח. נדמה לי שרבות מהמחלוקות המטלטלות את מדינת ישראל שייכות לסוג זה של מחלוקות ארוכות-טווח. מצב זה מחייב אורך נשימה וסבלנות רבה – מצרך נדיר למדי במזרח התיכון בכלל ובתרבות היהודית, שטיפחה במשך אלפי שנים תרבות של מחלוקת (כפי שבולט ברבים מהדיונים התלמודיים), בפרט. אבל מעבר לסבלנות, מצב זה מחייב את הצדדים למחלוקת להבין שלעיתים, הדרך היעילה ביותר לצלוח אותה בשלום אינה דווקא בהשקעת אנרגיות גדולות בניסיונות לפתור אותה או להגיע להסכמה, אלא דווקא בקבלת העובדה שמותר לא להסכים; שמותר לשמר את המחלוקת, שכל צד זכאי לשמור לעצמו את עמדותיו, ושהניסיונות לגבש פתרון מוסכם טרם זמנו עלולים להיות לא יעילים, ולעיתים אף להוביל לאסון.

דוגמה מרתקת לרעיון ההסכמה שלא להסכים ניתן למצוא במערכת החינוך הישראלית בבית הספר הדו-לשוני בירושלים, המפגיש באותה סביבת לימוד תלמידים ערבים ויהודים. מתוך הבנת טבעם של המטענים הכבדים שמביאים עימם התלמידים הערבים והיהודים, וחוסר התוחלת בניסיונות ליצור הסכמה גורפת בסוגיות הקשות המעסיקות אותם, מוביל בית הספר את עקרון ההסכמה שלא להסכים, עיקרון המאפשר לכל צד לקיים את עמדותיו, מבלי שתושג הסכמה לגביהן, תוך הבנה שניתן לחיות במשותף גם במצב של חוסר הסכמה. מובן שהדבר אינו פשוט והוא מחייב פתיחות וסובלנות, אבל הרי זהו טבעה של עבודה חינוכית, ובית הספר הרב-לשוני ממחיש שהדבר אפשרי.

את אחד הביטויים לחשיבותה של היכולת לחיות עם המחלוקת, ואף לראות בה אלמנט חיוני לצמיחה, ניתן למצוא בדבריו של ר' נחמן מברסלב: "תִּאֲמִינוּ לִי שֵׁישׁ בְּיָדֵי כַּח לַעֲשׂוֹת שְׁלוֹם עִם כָּל הָעוֹלָם שֶׁלֹּא יִהְיֶה שׁוֹם חוֹלֵק עָלַי. אֲבָל מֵה אֶעֱשֶׂה שֵׁישׁ מִדְּרָגוֹת וְהִיכָלוֹת כָּאֵלוּ שְׂאֵי אֶפְשָׁר לָבֵא אֲלֵיהֶם רַק עַל יְדֵי מַחְלָקָת" (חיי מוהר"ן – שצב).

היכולת להכיל דעות מנוגדות

כנגזרת מהיכולת להכיל מחלוקת ולחיות עימה בשלום עומדת היכולת להכיל מיגוון דעות, אפילו כאלה המנוגדות לשלך, ואפילו כאלה הנתפסות בעיניך כחילול הקודש. למרבה הצער, זהו אופיין של רבות מהמחלוקות המשסעות את החברה הישראלית: הן נתפסות על ידי הצדדים כמחלוקות מהסוג של "ייהרג ובל יעבור" (סוגיות הכשרות, הנישואין, הנסיעה בשבת, ועדיין לא דיברנו על "סלע קיומנו" ועל "נחלת אבות"). מחלוקות אלה הן במידה רבה תוצאה של חוסר מודעות של הצדדים לתפקיד המרכזי שממלאות תפיסותיהם האפיסטמיות לגבי יצירת הידע והעמדות בהן הם אוחזים. כתוצאה מכך, כמו בדוגמה שהבאתי לעיל בדבר חוסר ההבנה בדבר תפיסת המושג "שלום" בקרב יהודים וערבים, הדבר מקשה על הצדדים למחלוקת להאזין לדעות מנוגדות, להתמודד עם מיגוון דעות, ולבחון באופן ביקורתי את עמדותיהם-שלהם. כחלק מההתמודדות עם סוגיה זו, על מערכת החינוך להשקיע מאמצים רבים בפיתוח מודעות אפיסטמית גבוהה בקרב בני נוער. בהקשר זה, מן הראוי לאמץ את המודל האפיסטמי של דיאנה קון, המדבר על שלוש תפיסות אפיסטמיות בהן אוחזים בני האדם כלפי בניית עמדות וידע:

- תפיסות מוחלטניות (absolutist), הרואות בידע דבר אובייקטיבי ומוחלט, שמקורו חיצוני לפרט (למשל, הוא מצוי אצל מומחים).

- תפיסות מולטיפליסטיות (multiplist), הגורסות כי הידע הוא סובייקטיבי, רב-פנים, אין אפשרות לשפוט אותו, ומקורו מצוי באינדיבידואל עצמו.
- תפיסות מעריכניות (evaluativist), הטוענות כי עמדות וידע נקבעים תוך שקילת שלל הנתונים וקביעת עמדה מושכלת לפיהם.

שורש רבות מהמחלוקות המתחוללות בישראל, שלגביהן אנו מתקשים להסכים, נעוץ בתפיסות המוחלטניות בהן אוחזים (מבלי שיהיו ערים לכך) רבים מאוד מאזרחי המדינה. מחקרים מצביעים על כך שהמעבר מעמדות מוחלטניות לעמדות מעריכניות מלווה בירידה בעוצמת המחלוקות, ובקידום הנכונות של הצדדים להתפשר ולהסכים.